

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Степанової Тетяни Валеріївни на тему
«Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників
позовного провадження у господарському судочинстві»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.04 - господарське право,
господарсько-процесуальне право

Актуальність обраної теми. Обрана дисертанткою тема дослідження є надзвичайно важливою та актуальною як для теорії господарського процесуального права, так і для практики реалізації норм, якими визначений процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві.

Інститут учасників позовного провадження з моменту прийняття у 1991 році Арбітражного процесуального кодексу України тривалий час залишався майже без змін, зокрема, залишалися невирішеними (або врегульованими лише частково) питання місця судді серед учасників процесу, участі в господарському процесі спеціалістів та свідків, правового статусу прокурора, осіб, які залучалися до участі в процесі для дачі пояснень та висновків (посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, експерта) і не мали власного процесуального інтересу у справі.

Більшість із вказаних проблем вирішено в новій редакції Господарського процесуального кодексу України, який надає нові можливості у захисті прав та інтересів учасників господарських відносин. Водночас, дотепер не вирішено питання щодо категорій складних господарських справ, які повинні вирішуватися колегіально, не визначено умов та порядку залучення до участі у справі присяжних, як це зазначено у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», остаточно не впроваджено монополію адвокатури, на рівні конкретних норм можна виявити низку неточностей, які потребують усунення, оскільки загалом можуть сприяти виникненню ситуації правової невизначеності.

Однією з головних причин такого стану господарського процесуального законодавства є відсутність єдиної теоретико-правової концепції його реформування. Вочевидь, ефективність виконання законодавцем та судовою системою своїх завдань потребує глибоких та якісних розробок господарсько-процесуальних інститутів, які безпосередньо впливають на гарантування та підвищення рівня захисту прав та законних інтересів учасників господарського діяльності.

Основною формою господарського судочинства є «класичне» позовне провадження, яке застосовується при розгляді більшості господарських справ. Інститут учасників є центральним, системоутворюючим інститутом господарського процесуального права, оскільки більшість інших інститутів (докази, процесуальні строки, судові витрати, заходи процесуального примусу, перегляду судових рішень тощо) практично виконують службову функцію та орієнтовані на утворення додаткових гарантій захисту прав та законних інтересів учасників провадження. Тому концептуальне дослідження теоретико-правових засад вказаного інституту слід розглядати як складову системного підходу до поступового та ефективного реформування вітчизняної судової системи.

Актуальність теми підтверджується також тим, що робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Одеського національного університету імені І.І. Мечникова МОН України у межах теми «Дослідження проблем співвідношення приватноправових та публічноправових чинників соціально-економічних відносин» (ДР № 0106U008142), де авторкою проведено дослідження та запропоновано напрями удосконалення господарсько-процесуального регулювання відносин, що складаються при реалізації статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві.

Новизна результатів наукового дослідження полягає в тому, що воно є першим комплексним дослідженням теоретико-правових засад інституту учасників позовного провадження та їх процесуального статусу, результатом якого стало обґрунтування нових теоретико-правових положень щодо такого процесуального статусу у господарському судочинстві та концептуальних засад удосконалення його господарсько-правового регулювання.

Метою дослідження, яка охоплювала розробку нових теоретико-правових положень щодо концепції процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві та визначення шляхів втілення її основних елементів у господарському процесуальному законодавстві України, визначено основні завдання (с. 34, 35), в тому числі доопрацювання теоретико-правових засад інституту учасників, їх диференціації, класифікації процесуальної взаємодії між учасниками провадження, уточнення поняття процесуального статусу учасників позовного провадження і його структури, конкретизація умов реалізації процесуального статусу, обґрунтування напрямів удосконалення правової регламентації суспільних відносин між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві та ін. Зміст роботи, наукові публікації дисертантки та автореферат дисертації дають підстави стверджувати, що ці завдання авторкою виконані на належному науковому рівні, в тому числі й завдяки обраній нею методології дослідження.

Аналіз наукових джерел, законодавчих актів України та інших країн, матеріалів поточної практики суб'єктів господарювання, узагальнень правозастосовної судової практики дозволили сформулювати та обґрунтувати

низку наукових положень, які є важливими для науки господарського процесуального права у контексті господарсько-правового регулювання відносин, які виникають під час реалізації процесуального статусу учасниками позовного провадження у господарському судочинстві.

Серед таких положень, що містять елементи наукової новизни різного рівня і являють теоретичний інтерес, можна, зокрема, виокремити наступні:

- визначення поняття «процесуальний статус учасника позовного провадження у господарському судочинстві» як системи соціально припустимих, встановлених господарським процесуальним законодавством і гарантованих державою прав та обов'язків особи як суб'єкта господарських процесуальних правовідносин (щоправда, на с. 36 роботи та с. 4 автореферату це положення винесено в рубрику новизни першого рівня, в той час, як впливає з тексту роботи – див. с. 123, 126, 197 роботи - це поняття *уточнене авторкою*);

- виділення господарської процесуальної ситуації як наукового напрямку в науці господарського процесуального права, предметом якої є організація взаємодії між учасниками господарського процесу при виникненні певних ситуацій процесуального характеру в ході розгляду господарської справи (с.102-103). Такий міждисциплінарний підхід дає можливість використовувати знання інших правових наук (зокрема, криміналістики, кримінального процесуального права), а також психології та соціології для вирішення тих проблем господарського процесуального права, які законодавчо або не вирішуються, або вирішуються фрагментарно (відносин процесуальних співучасників, взаємодії учасників провадження за відсутності безпосередньої участі судді тощо);

- виявлення особливостей структури процесуального статусу самостійних (ініціативних) та інших (допоміжних) учасників позовного провадження у господарському судочинстві, яка будується на різних засадах: основу процесуального статусу самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження складають процесуальні права, а інших (допоміжних) учасників позовного провадження – процесуальні обов'язки (с. 3, 436);

- включення до кола учасників позовного провадження судді (колегії суддів) (с. 38);

- серед умов реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження виділено: *об'єктивні*, які безпосередньо впливають на можливість ефективної реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження (до них належать правосуб'єктність учасника позовного провадження та процесуальні гарантії, встановлені законом), та *суб'єктивні*, тобто умови, які можуть бути відсутніми при пасивній реалізації процесуального статусу, але необхідні для активної реалізації учасником свого процесуального статусу (до них належать правова культура учасника

позовного провадження та його суб'єктивний усвідомлений інтерес (заінтересованість) у справі) (с. 198);

- до процесуальних гарантій реалізації, охорони і захисту прав учасників господарсько-процесуальних відносин віднесено законодавче закріплення: порядку реалізації права громадян на звернення до суду, перелік осіб, які можуть брати участь у господарському судочинстві, визначення прав та обов'язків учасників процесу, порядок реалізації відповідальності до порушників процесу, вимоги про своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне встановлення обставин кожної справи, вирішення справи у відповідності до законодавства, джерела доказування, вимоги до судових актів господарського суду, процедури оскарження судових рішень та їх перегляду, порядок виконання судових актів господарських судів, реалізація права на оскарження до господарського суду дій і рішень органів виконавчої служби та їхніх посадових осіб (с. 198-199);

- визначено поняття процесуального права учасника позовного провадження» як забезпеченої законом міри дозволеної поведінки (активної, пасивної), яку особа вправі реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення своїх законних вимог та інтересів; процесуального обов'язку учасника позовного провадження» як забезпеченої законом міри необхідної поведінки (активної, пасивної, перетерпіння), яку зобов'язана процесуально-правовим приписом особа здатна реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення законних вимог та інтересів інших учасників позовного провадження, в тому числі господарського суду (с. 437);

- визначення критеріїв процесуальних гарантій реалізації прав учасників позовного провадження, якими є: забезпечення визначеності положення особи в процесі; відповідність положенню особи в процесі; обмеження предметом спору; забезпечення прав та законних інтересів всіх осіб у господарському процесі; задоволення лише законних вимог (законних інтересів); забезпечення поважного ставлення до особи в процесі; забезпечення залучення осіб в процес виключно для прийняття законного та обґрунтованого рішення; встановлення відповідальності за недотримання норм господарського процесуального закону (с. 199);

- визначення категорій справ, що вимагають обов'язкової участі прокурора в господарському процесі, зокрема: про захист недієздатних та обмежено дієздатних осіб у господарському процесі, повернення незаконно витрачених державних бюджетних коштів, захист групового та масового інтересу (с. 438).

В дисертації містяться численні доволі ретельно розроблені теоретичні висновки, які стосуються «точкових» удосконалень окремих норм, що визначають процесуальний статус окремих учасників позовного провадження і заслуговують на увагу.

Обґрунтованість і достовірність результатів дослідження. Усі сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції і

рекомендації обґрунтовано на основі власних досліджень і базуються на глибокому аналізі законодавства, наукової літератури з тематики дослідження, а також правозастосовної практики.

Основні положення та результати дисертації викладено в 52 наукових працях, в тому числі одноосібній монографії «Процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві: теоретико-правові та праксеологічні аспекти», 2 монографіях у співавторстві, 5 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, 19 статтях у фахових наукових виданнях України, 18 публікаціях за матеріалами науково-практичних конференцій, 7 публікаціях в інших виданнях.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження. Розроблені дисертанткою наукові положення, що містять наукову новизну, є важливими як з точки зору теорії господарсько-процесуальної науки, так і з точки зору їх практичного застосування.

Висновки та пропозиції, що містяться в дисертації, можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях; при підготовці змін до чинних актів господарського процесуального законодавства щодо статусу учасників позовного провадження, а також у практиці його застосування; при підготовці науково-практичних видань, підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій для науковців, юристів-практиків, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей.

Результати дослідження впроваджуються в навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Господарське право» Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова МОН України (акт впровадження № б/н від 04.09.2017 р.), «Господарське право» та «Господарське процесуальне право» Одеського національного університету імені І.І. Мечникова МОН України (акт впровадження № б/н від 11.09.2017 р.). Положення і висновки проведеного дослідження також використовуються у практичній діяльності ТОВ «Капітал юрист плюс» (довідка № б/н від 31.08.2017 р.), ТОВ «Порт Очаків» (довідка № б/н від 27.09.2017 р.) та в роботі Господарського суду Одеської області при розгляді спорів позовного провадження (довідка № 02-09/6521/2017 від 22.11.2017 р.).

Зауваження за змістом дисертації. Проведене Степановою Т.В. дослідження загалом відрізняється ґрунтовністю та аргументованістю, про що свідчить, зокрема, кількість опрацьованих наукових джерел. Разом з тим деякі теоретичні висновки є спірними і мають стати предметом серйозної наукової дискусії.

Першим завданням, яке для себе визначила дисертантка, є аналіз та доопрацювання *теоретико-правових* засад інституту учасників. Але, на наш погляд, дисертантка не знайшла для себе в межах цієї, безумовно цікавої і безумовно складної теми тієї ключової ідеї господарського процесу, яка має слугувати його каркасом, яка б дозволила не тільки запропонувати нові

редакції окремих статей ГПК, що теж важливо, але й виразно розставити наголоси щодо специфіки прав та обов'язків окремих учасників позовного провадження, насамперед, за визначенням авторки, самостійних (ініціативних).

Головним орієнтиром для цілей цього дослідження мало б слугувати, на наш погляд, завдання господарського судочинства - справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності (ч. 1 ст. 2 ГПК). Саме з цим завданням в нерозривній єдності знаходяться і повинні бути сформульованими галузеві принципи господарського процесуального права, на яких ґрунтується окремі інститути господарського процесуального права, в тому числі інституту учасників позовного провадження.

В сучасних дослідженнях господарського процесуального права, можливо, як ніколи раніше, повинна поглиблюватися і зміцнюватися теоретична основа збереження господарського судочинства в Україні, оскільки судове регулювання було, є і залишатиметься важливою складовою соціального регулювання господарських відносин в їх багатоманітності. Діяльність господарських судів завжди була фактором, що впливала і на правопорядок в сфері господарювання загалом, і на відновлення порядку в конкретних господарських правовідносинах. З огляду на це представники науки господарського права і процесу повинні чинити серйозний інтелектуальний супротив розмиванню та зникненню унікальних, притаманних лише господарському судочинству, рис.

Істотні зміни в процесуальному законодавстві відбулися в контексті конституційних змін та судової реформи, в деяких випадках вони були зумовлені необхідністю приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними договорами України, іноді ж безпідставно – з суто політичних міркувань та під зовнішнім впливом.

Законом України від 02.06.2016 р. «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було внесено істотні зміни в розділ VII Конституції («Правосуддя»), але в нормі частини 1 статті 125 Конституції України було збережено принципи територіальності та спеціалізації, за якими будуються судовустрій в Україні.

В науковій літературі виокремлення спеціалізованих господарських судів, наділених усіма повноваженнями й атрибутами незалежної і само стійкої галузі судової влади, із системи судів загальної юрисдикції пояснювалося специфікою предмета діяльності, особливістю суб'єктного складу учасників господарського процесу та, врешті решт, особливістю господарського процесу, що відрізняється оперативністю, відсутністю твердої порівняно із цивільним процесом регламентації процедури розгляду спорів¹. Це б мало

¹ Разом з тим, в роботі навіть відсутні посилання на монографію Д.М. Притики «Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх вдосконалення» (К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003) та автореферат його докторської дисертації «Організаційно-правові засади становлення і діяльності

зумовлювати і закріплення в законі власних принципів господарського процесу, що, в свою чергу, визначало б і особливості правового статусу учасників позовного провадження.

Вочевидь, на хід думок дисертантки та одержані в результаті дослідження висновки значною мірою вплинула ідея уніфікації процесуального законодавства, яка не тільки проникла у вітчизняну науку, насамперед, цивільного процесуального права, але й закріпилася в оновлених Цивільному та Господарському процесуальних кодексах України.

Уніфікація завжди розглядається *крізь призму однаковості*, як процес упорядкування наявного законодавчого матеріалу з метою досягнення певної нормативної *одноманітності*. В процесуальному праві уніфікація може розглядатися в двох аспектах: а) як вертикальний, інтегруючий процес, тобто закріплення єдиних засад правового регулювання процесуальних відносин (надання йому однакового «звучання», тональності) із подальшою диференціацією і конкретизацією правового регулювання (тобто спеціалізацією); б) як антитеза спеціалізації, що передбачає усунення особливого в правовому регулюванні. Вочевидь, саме за такого підходу стає можливим висновок про «стандартизацію» усіх видів процесів, запровадження для них правової «уніформи» без огляду на особливості матеріально-правових відносин, в яких виникає правовий конфлікт.

Порівняння статті 2 ГПК та статті 2 ЦПК, в яких закріплено однакові засади (принципи) господарського та цивільного судочинства, дає підстави стверджувати, що уніфікація процесуального законодавства відбулася саме у другий спосіб.

Так, на с. 71 дисертантка безапеляційно стверджує, що галузі процесуального права, попри відмінності, мають подібний предмет правового регулювання, діяльність судів спрямована на здійснення правосуддя у межах цивільного, господарського, адміністративного та кримінального процесів. На цьому ґрунтуються доволі спірні для науки і малоприматні для практики висновки дисертантки про те, що:

- інститут учасників позовного провадження є міжгалузевим (комплексним) правовим інститутом, адже він регламентується нормами: 1) цивільного процесуального права, (глава 4 ЦПК); 2) господарського (глава 4 ГПК); 3) адміністративного процесуального права (глава 5 КАС України); 4) кримінального процесуального права (глава 3 КПК) (с. 70);

- і навіть більше – що цьому міжгалузевому інституту учасників позовного провадження властива єдність предмета правового впливу та методу правового регулювання (с. 72).

Що стосується принципів, то дисертантка приділила певну увагу лише тим принципам, які вона сама назвала «основними засадами (принципами)

господарських судів України» (Х., 2003), в яких в концентрованому вигляді викладено сутність господарського процесу.

закріплення та реалізації процесуальних прав та обов'язків учасників позовного провадження». Такими в роботі визначено принципи: верховенства права, відповідності процесуальних прав та обов'язків нормам моралі, відносної незалежності (автономності) процесуальних прав, оптимальності (співрозмірності) процесуальних прав та обов'язків, синхронності (системності) процесуальних прав та обов'язків, раціональності (адекватності) процесуальних прав та обов'язків, стабільності та динамізму правового регулювання статусу учасників позовного провадження, доступності (реальності) процесуальних прав та обов'язків, своєчасності надання процесуальних прав, варіативності процесуальних прав (крім випадків, встановлених законом), єдності та диференціації процесуальних прав учасників позовного провадження (с. 182-195). Напевне, саме по собі виокремлення цих принципів являє науковий інтерес, але їх характеристика є практично «знеособленою» і може бути з однаковим успіхом як шаблон використана і для цілей будь-якої іншої процесуальної галузі.

Разом з тим питання галузевих принципів господарського процесуального права є ключовим для визначення особливостей правового статусу учасників позовного провадження (насамперед, судді), але як системне явище вони з роботи «випали». На окремі з них авторка лише побічно звертає увагу, деякі взагалі не згадуються.

Зокрема, в роботі принцип арбітрування (с. 234-238) названий основоположною правовою ідеєю, що пронизує всі господарські процесуальні норми та інститути і має бути віднесений до специфічних (галузевих) принципів господарського судочинства. Авторкою розроблено і пропозиції щодо доповнення ГПК статтею 4⁹ «Принцип арбітрування»: «пріоритетним завданням судді господарського суду є *можливість прийти* до угоди, в тому числі не тільки на стадії розгляду справи у першій інстанції, але й на стадії перегляду судових актів в апеляційному та касаційному порядку» (с. 514), хоча зрозуміти це формулюванні нам не вдалося. В авторефераті ж на с. 7 вказано на *необхідність сприяння* примиренню сторін спору на всіх стадіях розгляду та перегляду справи. Навряд чи методологічно правильно розглядати принцип арбітрування в контексті можливості участі в господарському процесі засідателів (присяжних) та колегіального розгляду справи).

Без будь-якого зв'язку із завданнями та засадами господарського судочинства звертається в роботі згадується проблема активності (чи, навпаки, пасивності) суду, але по суті не вирішується², хоча вона теж безпосередньо пов'язана із принципом диспозитивності та особливими завданнями господарського суду.

² Навряд чи можна було з цього приводу дискутувати з проф. А.Х. Гольмстеном, та проф. М.А. Гурвичем, наукові праці яких з цивільного процесу датовані відповідно 1894 р. та 1957 р., так само, як і з представниками науки кримінального процесуального права (с. 246)

Не визначена позиція авторки щодо принципів процесуальної економії та оперативності розгляду господарських спорів, які обговорювалися професійною спільнотою. Втім, це було б плідним хоча б в розрізі реалізації статті 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод саме в господарському судочинстві. До речі, і сама ця стаття Конвенції не привернула увагу авторки, яка обмежилася одним посиланням на ст. 17 Конвенції «Заборона зловживання правами» (с. 220) та згадкою однієї постанови Верховного Суду України (с. 282). В роботі знайшлося місце питанням стабільності процесуального законодавства, але проблема забезпечення стабільності судових рішень, про що неодноразово зазначав в своїх рішеннях Європейський суд з прав людини, саме господарського суду (а вона безпосередньо пов'язана із реалізацією права на оскарження, запровадженням так званих процесуальних фільтрів), дисертантку не зацікавила.

При загальній кількості використаних джерел (716) в роботі явно бракує поточної практики господарських судів, хоча, як стверджує авторка на першій же сторінці автореферату *«практична діяльність* виявляє численні недоліки реалізації законодавчих положень про статус сторін, третіх осіб та їх представників у господарському процесі, експерта та спеціаліста».

В роботі дещо перебільшена увага приділена термінології, різним поняттям та їх визначенням, класифікаціям, адже існуючі проблеми господарського процесуального права, в тому числі законодавчого визначення процесуального статусу учасників позовного провадження, зумовлені не стільки недосконалістю легальних дефініцій, скільки відсутністю сучасного бачення завдань та цілей господарського судочинства, які не повинні обмежуватися звичним контекстом захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Прикладом може слугувати авторське поняття «суддівського угляду» у господарському судочинстві «як процесуального обов'язку судді господарського суду здійснити вибір із декількох законних альтернативних варіантів з урахуванням конкретних обставин господарської справи та правової позиції судді з метою винесення законного та обґрунтованого рішення по справі» (с. 262-267). Будь-яка теоретична та практична користь від того, щоб конкретний обов'язок був поіменований терміном, який сам потребує додаткового тлумачення та розрізнення із співзвучним йому «розсудом», відсутня.

Загальний висновок по дисертації.

Дисертація Степанової Т.В. загалом заслуговує на загальну позитивну оцінку дисертації і є завершеною науковою працею, що виконана на належному науково-теоретичному рівні.

Робота містить обґрунтовані наукові та практично значущі результати в галузі науки господарського процесуального права, які розв'язують актуальну науково-прикладну проблему обґрунтування цілісної теоретико-правової концепції процесуального статусу учасників позовного провадження у

господарському судочинстві та визначення шляхів втілення її основних елементів у господарському процесуальному законодавстві України. В дисертації обґрунтовано низку концептуальних висновків, які стосуються визначення поняття та сутності процесуального статусу учасника позовного провадження у господарському судочинстві, удосконалення правового регулювання такого статусу, реалізація яких в законотворчості та правозастосуванні сприятиме становленню правового господарського порядку в країні.

Зміст автореферату дисертації є ідентичним основним положенням, сформульованим в дисертації.

Оформлення дисертації та її автореферату відповідає вимогам, встановленим МОН України. Публікації в достатній кількості вміщено у виданнях, визначених МОН України для оприлюднення положень дисертацій.

Дисертаційна робота Степанової Т.В. відповідає спеціальності 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право. Наукові положення і результати, які виносилися на захист у кандидатській дисертації Степанової Т.В. «Доказування та докази в господарському процесі України» (2002 р.) за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право, на захист у її докторській дисертації «Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві» не виносяться.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що за своїм змістом та науковою новизною докторська дисертація Степанової Т.В. «Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві» відповідає вимогам пунктів 9, 10 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року № 567, а її авторка – Степанова Тетяна Валеріївна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу правового забезпечення
ринкової економіки Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук

О. А. Беяневич